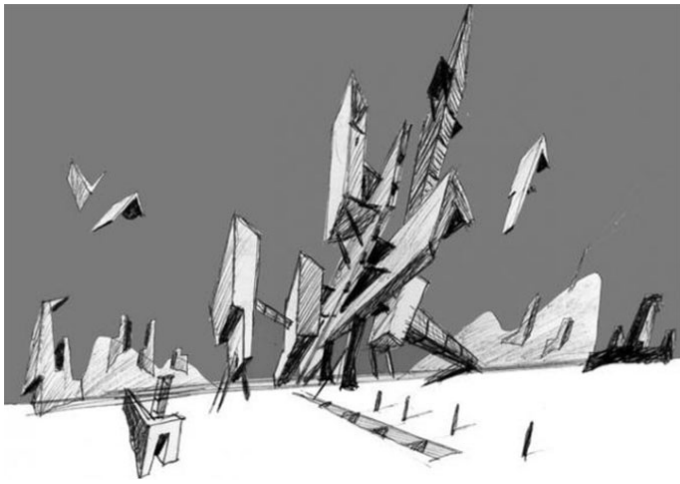

Αρχιτέκτων Τάσης Παπαϊωάννου. Δάσκαλος της αρχιτεκτονικής Σύνθεσης

Τάσος Μπίρης - 22/07/2019

Διάβασα με πολύ ευχαρίστηση και ενδιαφέρον στο Archetype τις πρόσφατες αναρτήσεις του καθηγητή της Σχολής αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Τάση Παπαϊωάννου, με τίτλους: «Για την μαστορική»¹, «Οι ναρκισσιστικές “δημιουργίες” της σύγχρονης αρχιτεκτονικής»² και «Η συνθετική αξία της λεπτομέρειας στην αρχιτεκτονική».

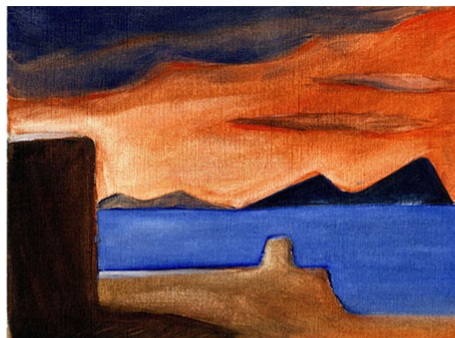
Είναι αισιόδοξο (και ελπίζω να έχει συνέχεια) όταν οι σκέψεις του ενός ξεπερνούν τις αποστάσεις και φτάνουν στον άλλο, προκαλώντας και σε αυτόν δικές του σκέψεις. Ακόμη και την ανάγκη μερικές φορές να ανταποκριθεί σε ένα άρρητο κάλεσμα για διάλογο, κάτι που δυστυχώς σπανίζει σήμερα. Καθώς, ενώ υπάρχει ορυμαγδός παρουσιάσεων, πληροφοριών και δράσεων για την αρχιτεκτονική, αυτές ελάχιστα ενεργοποιούν - τουλάχιστον εμφανώς - το πεδίο, προκαλώντας συζήτηση και προβληματισμό. Και έτσι, χάνονται μέσα στην τρομερή ψυχοφθόρα σιωπή ενός έγκλειστου στους ατομικούς εαυτούς του, απαθούς «κοινού».

Αντιθέτως, οι σκέψεις του Παπαϊωάννου οδήγησαν και εμένα να σκεφτώ, επεκτείνοντας τες και εμβαθύνοντας σε αυτές, ώστε εντέλει, να πιάσω και εγώ μολύβι και χαρτί (και όχι το πληκτρολόγιο!) για να συμβάλλω στη συνέχιση του παιχνιδιού.

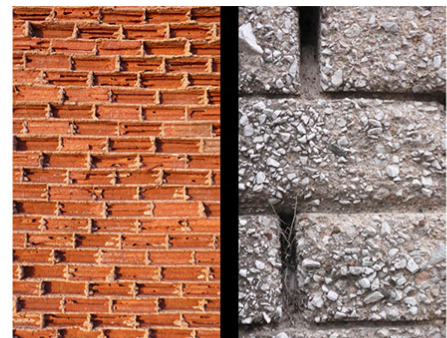
Γιατί γράφει ένας αρχιτέκτονας της πράξης;

Για τη μαστορική

Οι ναρκισσιστικές «δημιουργίες» της σύγχρονης αρχιτεκτονικής

Η συνθετική αξία της λεπτομέρειας στην αρχιτεκτονική

εικ.2 Τ. Παπαϊωάννου: Τρεις αναρτήσεις στο archetype.

Καταρχήν διερωτήθηκα λοιπόν: Πώς και γιατί ο Παπαϊωάννου (δηλαδή η επιτομή του αρχιτέκτονα εφαρμογής) γράφει και αναρτά κείμενα σε έναν ιστότοπο; Και επιπλέον, γιατί αισθάνεται την ανάγκη να τα δημοσιοποιεί και εκτός Σχολής, ως προσωπικές του ιδεολογικές θέσεις, γνώσεις, εμπειρίες, βιώματα;

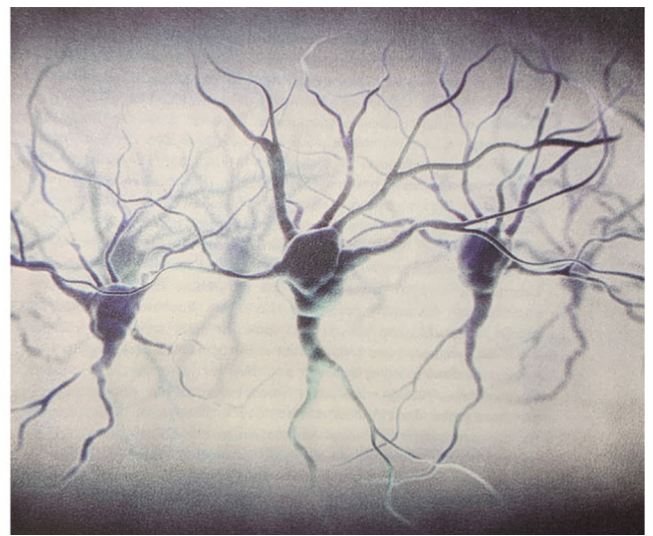
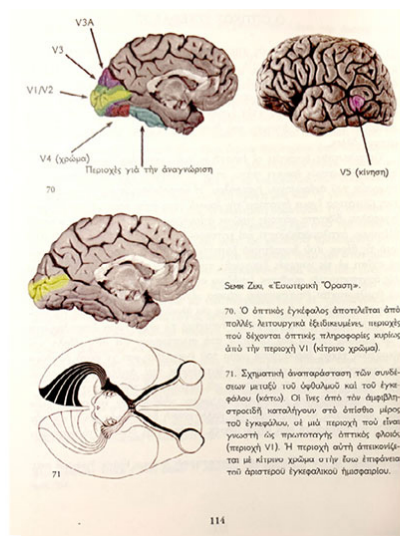
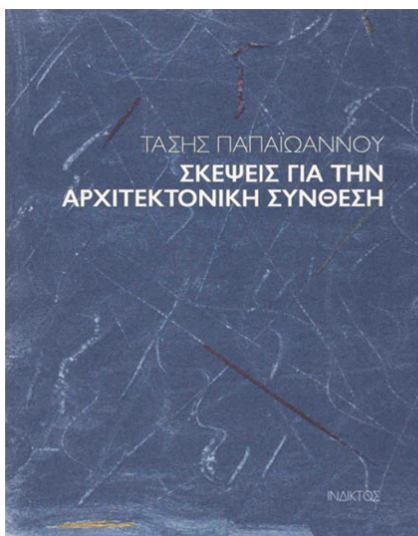
Επιτρέψτε μου να απαντήσω ως εξής: Ότι τέτοιες **καταγεγραμμένες** (και έχει σημασία αυτό) σκέψεις ειδικά αυτού του αρχιτέκτονα δεν είναι ουρανοκατέβατες ή χωρίς σκοπό. Και οτι, για την πραγμάτωση αυτού του σκοπού, τις καταγράφει και τις διατυπώνει δημοσίως όχι μόνο στο πανεπιστήμιο αλλά και σε επιλεγμένους κοινωνικούς χώρους, αρχιτεκτονικούς και μη.

Επίσης, ας μην μας διαφεύγει ότι το περιεχόμενο αυτών των τελευταίων αναρτήσεων συσχετίζεται άμεσα με ανάλογες (αλλά όχι ίδιες) σκέψεις του από το παρελθόν μέχρι σήμερα, επιβεβαιώνοντας μια εν εξελίξει συνέχεια. Αναφέρω για παράδειγμα εκείνες που είχε διατυπώσει προσφάτως σε 6 διαλέξεις του για την αρχιτεκτονική στο ΚΠΙΣΝ με γενικό τίτλο «Σκέψεις για την αρχιτεκτονική και την πόλη»³.

Το ίδιο συμβαίνει και με την συνεχή αρθρογραφία του στον τύπο για θέματα ευθέως ή εμμέσως συνδεδεμένα με την αρχιτεκτονική. Το ίδιο συμβαίνει ακόμη και σε σειρά σχολικών μαθημάτων αρχιτεκτονικής σε μικρά παιδιά.

Πάντως, κορυφαία θέση σε αυτή τη συνέχεια έχει το βιβλίο του «Σκέψεις για την αρχιτεκτονική σύνθεση»⁴ το οποίο δίνεται και ως εκπαιδευτικό σύγγραμμα στη Σχολή.

Έχει σημασία ότι το συγκεκριμένο πόνημα του Παπαϊωάννου διαχειρίζεται κεφαλαιώδεις -αλλά και δυσπρόσιτες, έως και υπερβατικές- πλευρές του αρχιτεκτονικού συνθετικού φαινομένου. Το οποίο διερευνά στην καθολική του έκφανση (δηλαδή και πέραν της αρχιτεκτονικής) ως αναπόσπαστο μέρος του ίδιου του κύκλου της ζωής.

εικ.3. Τ. Παπαϊωάννου. Αναφορά στην «Νευροαισθητική», στο βιβλίο του για την Αρχιτεκτονική Σύνθεση: Επιστημονική μέθοδος ερμηνείας της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της αισθητικής απόλαυσης ενός έργου τέχνης (αλλά και ενός αρχιτεκτονικού έργου). Δηλαδή ανάλυση του συνθετικού φαινομένου μέσω καθαρά βιολογικών όρων, σχετισμένων με τον ανθρώπινο εγκέφαλο (κατά Semir Zeki).

Τι σημαίνει να είσαι δάσκαλος ;

Συνοψίζοντας, πιστεύω ότι όλα τα παραπάνω (πράξεις, γνώσεις, κειμενογραφία, βιωματική εμπειρία, συνθετική μεθοδολογία) συγκροτούν τη θέση του Παπαϊωάννου για το **τι/ το γιατί/ το πώς/ το για ποιόν**, της αρχιτεκτονικής του, αλλά και της διδασκαλίας του για την αρχιτεκτονική σύνθεση.

Ταυτοχρόνως, αυτή η προσωπική θέση αρχών τον εντάσσει σε μια συνεχιζόμενη διδακτική ακολουθία με κοινή ιστορική ρίζα, που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει και να τροφοδοτεί με νοήματα το μάθημα της σύνθεσης στη Σχολή της Αθήνας.

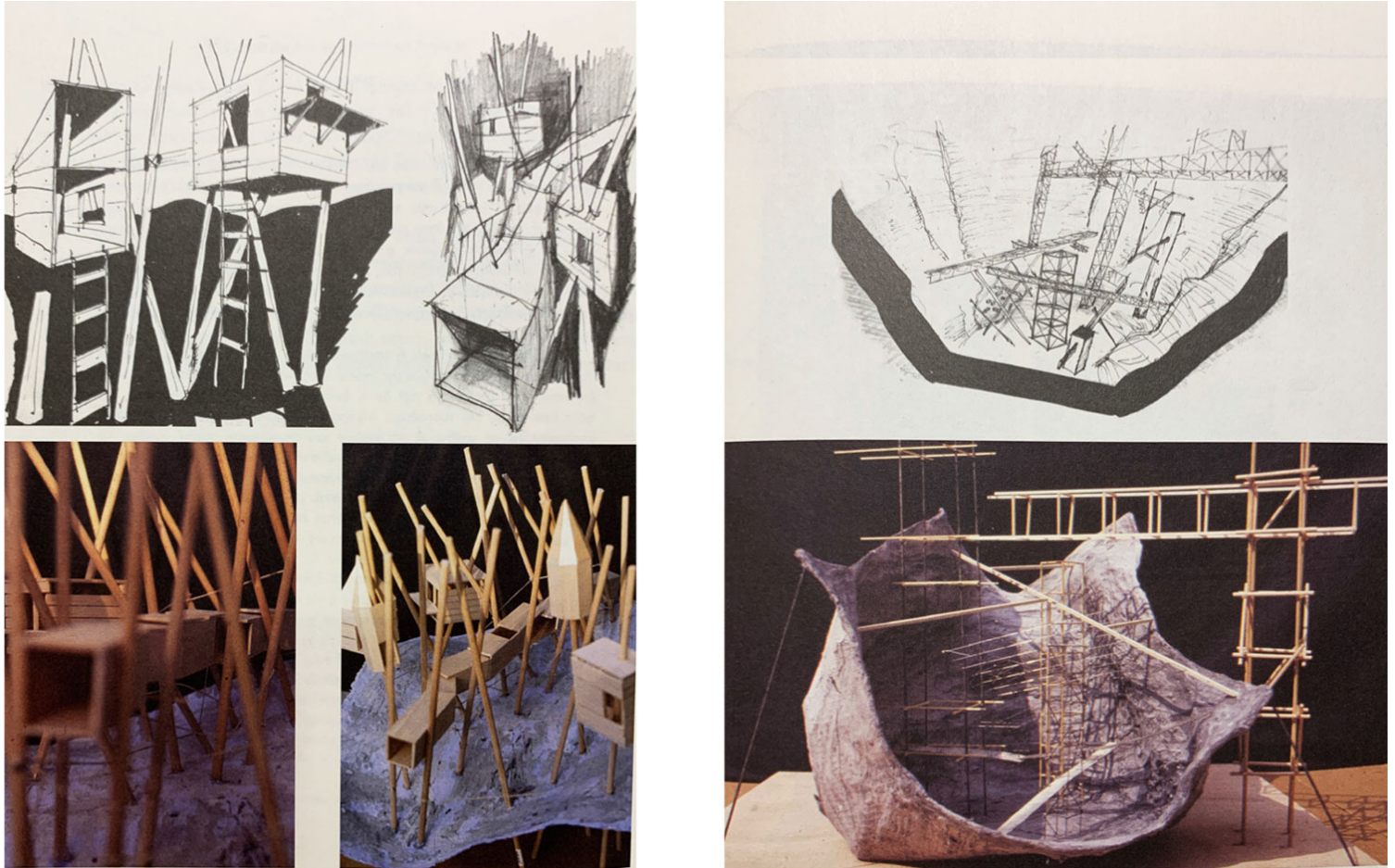
Ρίζα που -παρά τις διαφορές τους- συνδέει εμβληματικούς συνθέτες δασκάλους, όπως ο Πικιώνης, ο Δεσποτόπουλος, ο Βαλεντής, ο Δεκαβάλλας, ο Ζήβας, με νεότερους και νεότερους δασκάλους της ίδιας περιοχής.

Αυτοί οι πρώτοι ήταν που μετέδωσαν στους δεύτερους το παράδειγμα της καταγεγραμμένης σκέψης, θεωρημένη ως θεμέλιο της αρχιτεκτονικής και της διδασκαλίας τους. Μην ξεχνάμε άλλωστε, ότι όλοι άφησαν πίσω τους και εξαιρετικό γραπτό έργο.

Στην περίπτωση του Παπαϊωάννου, είναι πρωτίστως έργο εφαρμογής, που όμως -πέραν του ότι ως ομαδικό,

είναι πολύ διακριτό λόγω του ταλέντου και της έμπνευσης των δημιουργών του- επιπλέον γεννιέται και αυτό από μια ειδική *προσωπική καταγεγραμμένη θεωρία* για τα πράγματα. Θεωρία που στηρίζεται σε διαχρονικές έως αρχέτυπες αρχιτεκτονικές αξίες, αλλά και σε *πραγματικά νέες ιδέες*. Όπου οι ιδεοληψίες της εκάστοτε «νέας» επικαιρότητας δεν έχουν θέση, όπως δεν έχουν και εκείνες της εγκλωβιστικής νοσταλγίας της παράδοσης.

Αυτό το πλούσιο πνευματικό υπόβαθρο λοιπόν, επιβεβαιώνει ότι το έργο του συγκεκριμένου αρχιτέκτονα είναι **διδασκτικό**. Δηλαδή, ότι ακριβώς επειδή στηρίζεται στην συγκροτημένη θεωρητική σκέψη του δημιουργού του, μπορεί να αποτελέσει αιτιολογημένο, εξηγήσιμο και μεταδόσιμο αντικείμενο διδασκαλίας. Οδηγώντας έτσι τον διδασκόμενο να βρει τη δική του αρχιτεκτονική, ως σκέψη και πράξη.

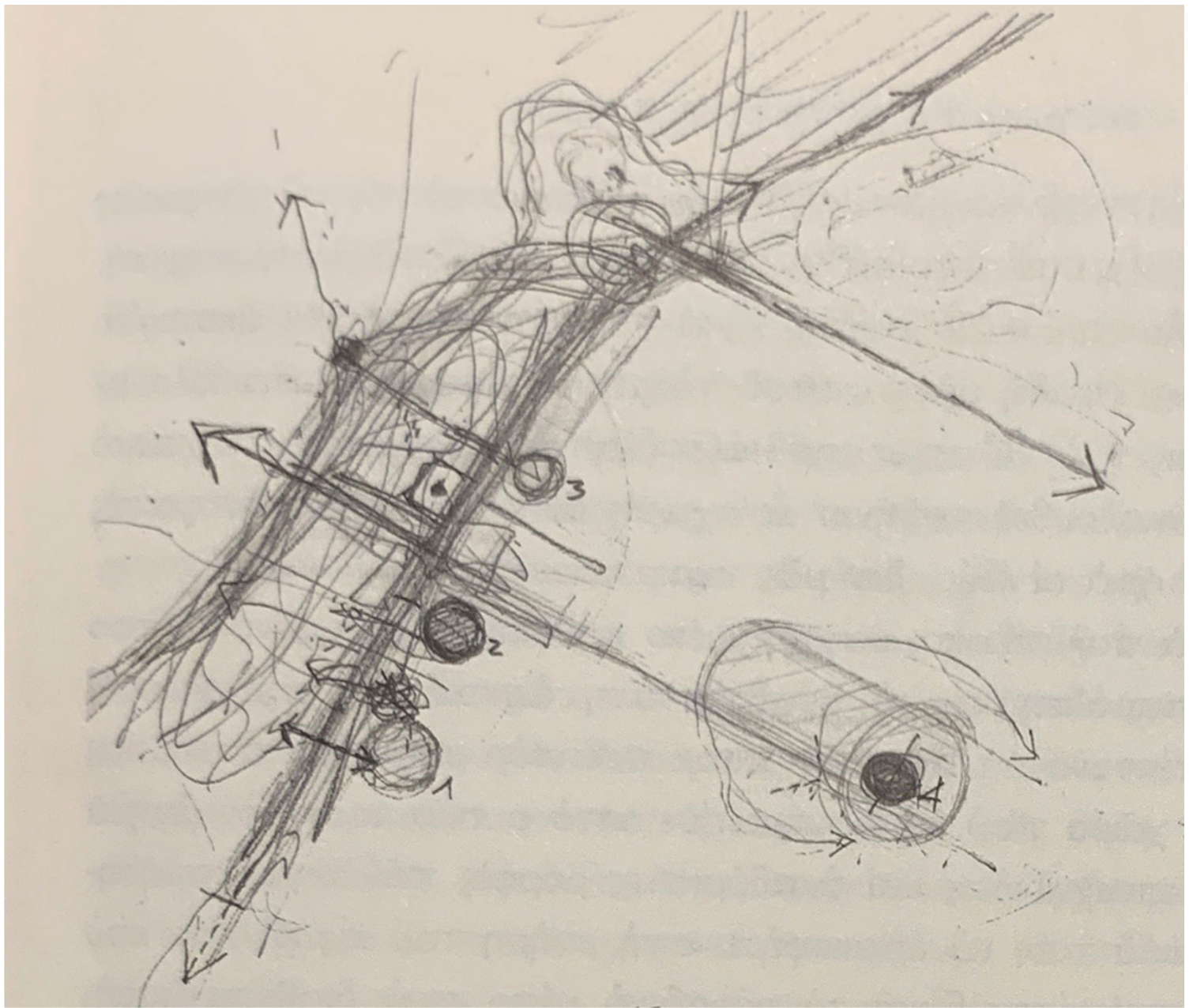

εικ.4. Διδάσκων Τ. Παπαϊωάννου: Σπουδαστικές προτάσεις σε συνθετικό μάθημα κατ' επιλογήν (σπουδ. Ν. Βενιανάκης και Ι. Καβαλλίνης)

Και μάλιστα αυτή η ειδική διδασκαλία του Παπαϊωάννου για τη σύνθεση, ανατρέπει συγκεκριμένα χρονίζοντα διδακτικά στερεότυπα. Όπως για παράδειγμα:

- Ότι η «μαγική γραμμή» (το διορθωτικό σκίτσο) ενός ταλαντούχου συνθέτη διδάσκοντα αρκεί για να καταλάβει (δια της μίμησης;) η διδασκόμενη πλευρά το νόημα της βελτιωτικής διδακτικής παρέμβασης στο δικό της θέμα.
- Ή ότι -γενικώς- ένα στοιχειώδες μεθοδολογικό-κανονιστικό σύστημα αναφοράς σκέψης και πράξης -τάχα- «σκοτώνει» το ταλέντο, την φαντασία, την ορμή της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, κ.λ.π, κ.λ.π.

εικ.5. Τ. Παπαϊωάννου: **Χειροποίητο σκίτσο πρώτης αναπαράστασης της ιδέας**.(το αρχικό σχεδιαστικό στάδιο της σύνθεσης).

Αντιστικτικά δίπολα **γραμμών** (ευθειών, ή καμπύλων, ή σπειροειδών) και **κηλίδων** (καθορισμένων ή ρευστών, εν στάσει ή εν κινήσει, φωτεινών ή σκοτεινών). Ως ομόρροπα ή αντίρροπα στοιχεία της αντίστιξης, είναι εξίσου σημαντικά και αναγκαία για την αναπαράσταση και κατανόηση της ιδέας.

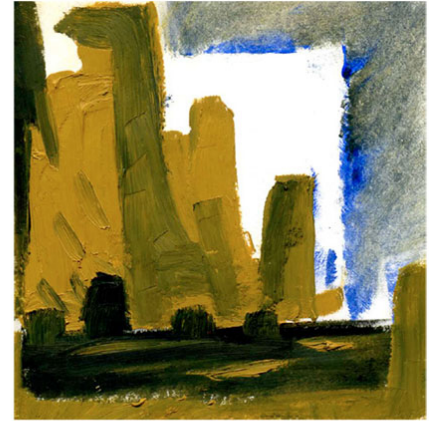
Στην ουσία συγκροτούν μια ιδιόμορφη **γλώσσα συμβολισμών** που μπορεί να μετατρέψει το «**ανεξήγητο**» της σύνθεσης σε «**εξηγήσιμο**». Ο αρχιτέκτονας συνθέτης γνωρίζει -κατά τεκμήριο- αυτή τη γλώσσα και την εφαρμόζει στο δικό του έργο. Στην περίπτωση όμως που είναι και δάσκαλος, χρειάζεται να μεταδώσει την γνώση αυτής της γλώσσας και στον διδασκόμενο. Εξηγώντας σε αυτόν, τους κανόνες και κώδικες μέσω των οποίων οι συμβολισμοί αποκτούν αρχιτεκτονική υπόσταση και νόημα. Σε αυτό τον δύσκολο μετασχηματισμό, η διορθωτική σχεδιαστική παρέμβαση του δασκάλου λειτουργεί ως εμπράγματο παράδειγμα για την ανάλογη εφαρμογή της, στην πρόταση του διδασκόμενου **από αυτόν τον ίδιο**. Εάν και εφόσον τα παραπάνω ισχύουν, τότε το σκίτσο του δασκάλου είναι πράγματι **διδακτικό**. Ειδάλλως, κινδυνεύει να γίνει απλώς αντικείμενο μίμησης, ιδιαιτέρως όταν χαρακτηρίζεται από εξαιρετική σχεδιαστική ευχέρεια .

- Ότι (επομένως) ο καθηγητής και η καθηγήτρια της σύνθεσης δεν χρειάζεται να κατέχουν μια **καθολική** (θεωρητική, ταυτοχρόνως και πρακτική αντίληψη) της διαδικασίας του «**συνθέτειν**», προκειμένου να την μεταδώσουν στο σπουδαστή και τη σπουδάστρια. Έτσι ώστε να μπορούν να εξελίξουν την περίφημη «διόρθωση» προς ένα καλό πρακτικό συνθετικό αποτέλεσμα, αλλά και προς έναν εσωτερικό διάλογο (μέσω της αρχιτεκτονικής) των διδασκόμενων με τον εαυτό τους. Διάλογος, που και αυτός είναι μια σύνθεση.

Τι σημαίνει να είσαι **συνθέτης** δάσκαλος;

Ας παρατηρήσουμε τι συμβαίνει με τον Παπαϊωάννου και την συσχέτιση και συνοχή που έχουν μεταξύ τους

και με το έργο του, η αρχιτεκτονική του σκέψη, η ιδεολογία, η καλλιτεχνική του έφεση και η υψηλή τεχνολογία για την σύγχρονη και παραδοσιακή μαστορική. Επίσης, η ικανότητα του να λειτουργεί ως συνθέτης, μετατοπιζόμενος και σε άλλα πεδία δημιουργικής δράσης, όπως πχ. η ζωγραφική (α).

εικ.6. Τ. Παπαϊωάννου: Ζωγραφική

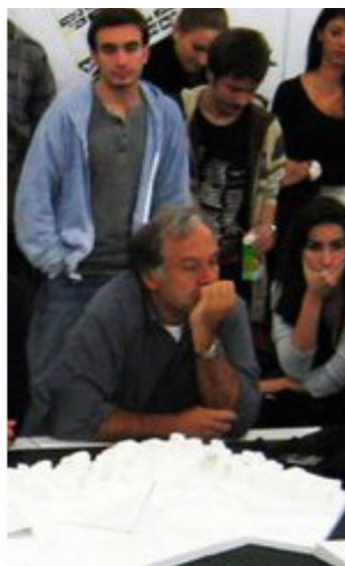
(β) Όσον αφορά το ενδιαφέρον του Παπαϊωάννου για την **μαστορική**, τον θυμάμαι να έχει φέρει σε μια αίθουσα της Σχολής ένα μάστορα κατευθείαν από το γιαπί με τα εργαλεία και τα υλικά του. Μπροστά σε όλους μας λοιπόν, ο απρόσμενος επισκέπτης έγινε και αυτός **δάσκαλος**. Ανέμιξε υλικό, νερό και χρώμα, έστρωσε με μυστήρι το μείγμα σε ένα τελάρο και το άφησε να δέσει. Έτσι μας έδειξε πως γίνεται η δύσκολη τεχνική της εισαγωγής του χρώματος μέσα στο σώμα του κονιάματος και όχι η βαφή του τοίχου με πινέλο απευθείας πάνω στην εξωτερική του επιφάνεια. Αυτά είναι βεβαίως πράγματα -δυστυχώς- κάπως «περασμένα και ξεχασμένα», όχι όμως και για έναν συνθέτη **δάσκαλο**.

Το «**Συν**» της Σύθεσης.

Δεν είναι τυχαίο ότι η αναφορά μας στον συγκεκριμένο αρχιτέκτονα μας οδηγεί συνεχώς στις αναντικατάστατες λέξεις **σύν-θεση / συν-θέτω** (συνθέσεις οι ίδιες). Λέξεις «που τα λένε όλα» για το τι σημαίνει και τι συνεπάγεται το «μάθημα της σύνθεσης», **ειδικά** όπως το υπηρετεί ο Παπαϊωάννου.

(Και τονίζω τη λέξη «ειδικά» καθώς οι συγκεκριμένες δυο λέξεις- κλειδιά, έχουν αντικατασταθεί πια σε μεγάλο βαθμό από τον όρο «architectural design» -για διεθνή χρήση- και την ελλειμματική ελληνική μετάφραση του «αρχιτεκτονικός σχεδιασμός» -που πλέον επικρατεί στο εσωτερικό. Γεγονός το οποίο, πιστεύω, υποβιβάζει δραματικά το διπλό -πραγματικό και υπερβατικό- νόημα της αρχιτεκτονικής σύνθεσης).

Το «**Συν**» του μαθήματος της Σύθεσης.

(Αριστερά) **Συν**-εργάζομαι, **Συ**ζητώ, **Συν**-αισθάνομαι, (Κέντρο) **Συμ**μετέχω, **Συ**σκέφτομαι, **Συν**-ενώνω (Δεξιά) **Στο Αίθριο**: **Συν**-διαλέγομαι, **Συν**-ομιλώ (με παιδιά ενός σχολείου και τους/ τις παιδαγωγούς τους)

Συνάντηση της παλαιάς “έδρας” Δεσποτόπουλου (Ιούνιος 2019). Εδώ, Κ. Δεκαβάλλας, Τ. Παπαϊωάννου, Τ. Μπίρης, **Συν**-τρώγωντες (!) στο “Οικονόμου”.

Ο Παπαϊωάννου λοιπόν, για όλους αυτούς τους λόγους (και ειδικά επειδή λειτουργεί και εκτός Σχολής στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο ως ενωτική, διδακτική δύναμη) είναι **στην ουσία του συνθέτης**, όχι «architectural designer». Και μάλιστα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι **συνθέτης** δάσκαλος, πολύ πέραν της ιδιότητας του καθηγητή. Μάλιστα ο τίτλος του κειμένου αυτού «**Δάσκαλος της αρχιτεκτονικής Σύνθεσης**», ως προσδιοριστικό στοιχείο της προσωπικότητας του, δεν αποκτήθηκε μόνο μέσω υποβολής ντοσιέ και εκλογής (που φυσικά είναι αναγκαία διαδικασία). Αποκτήθηκε κυρίως επί τόπου του διδακτικού έργου και όχι αμέσως, αλλά μέσα σε ευρύτατο χρονικό φάσμα.

 Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ Διαλέξεις για το Δημόσιο Κτίριο στο πλαίσιο του μαθήματος των Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων του 7 ^{ου} εξαμήνου	 Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ Διαλέξεις για το Δημόσιο Κτίριο στο πλαίσιο του μαθήματος των Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων του 7 ^{ου} εξαμήνου
Η βασανιστική (αλλά και λυτρωτική) εμπειρία της εφαρμογής Δημόσιας Αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Η περίπτωση του "Νέου Δημαρχείου Θεσσαλονίκης"	Σκέψεις για το Δημόσιο Κτίριο
	
Τάσος Μπίρης Αρχιτέκτων, Ομότιμος Καθηγητής Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων Τομέα Ι, Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ	Τάσος Παπαϊωάννου Αρχιτέκτων, Καθηγητής Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων Τομέα Ι, Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
Πέμπτη 18 / 12_2014 ώρα 14.00 μμ. Αμφιθέατρο Α008, Κτίριο Αβέρωφ	Πέμπτη 18 / 12_2014 ώρα 14.45 μμ. Αμφιθέατρο Α008, Κτίριο Αβέρωφ

εικ.8. **Συν-** παρουσιάζω, **Συν-** υπάρχω, **Συν-** πορεύομαι μέσα στο χρόνο.

«**Δάσκαλος της αρχιτεκτονικής Σύνθεσης**» λοιπόν:

Ένας όλως ιδιαίτερος χαρακτηρισμός που αποδίδει σε ορισμένα πρόσωπα ο ίδιος ο κοινωνικός χώρος εντός και εκτός Σχολής. Και τούτο, μόνο εάν και όταν το συνειδητοποιήσει (ατομικά ή συλλογικά) δια της βίωσης αυτής καθαυτής της σχέσης δασκάλου-μαθητή.

Μια γενική σκέψη:

Υπό αυτήν την -εκτός τυπικών κανόνων και ορισμών- έννοια, πιστεύω ότι η συνθετική σκέψη και ικανότητα χρειάζεται, όχι μόνο στους αρχιτέκτονες διδάσκοντες της πράξης, αλλά και σε εκείνους της θεωρίας. Προκειμένου να μην λειτουργούν μόνο παραθετικά -τακτοποιητικά, σε αναφορά με γεγονότα, πρόσωπα, πράγματα, αλλά ταυτοχρόνως να μπορούν να τα συνθέτουν αντιστικτικά μεταξύ τους, οριζοντίως, καθέτως, κυρίως διαγωνίως. Και -ενδεχομένως- να παίρνουν θέση απέναντί τους. (Ας θυμηθούμε ως παράδειγμα τον Sigfried Giedion, τον Kenneth Frampton, τον δικό μας Παναγιώτη Μιχελή, αλλά και νεώτερους. Ας ξαναδιαβάσουμε το τελευταίο άρθρο του Ανδρέα Γιακουμακάτου για την Notre Dame⁵. Το οποίο και ιστορικά-επιστημονικά τεκμηριωμένο είναι και θέση παίρνει απέναντι στην έκπτωση της σημερινής διεθνούς αρχιτεκτονικής ελευθεριότητας).

Εντέλει, συνθετική ικανότητα χρειάζεται, νομίζω, σε καθένα και καθεμιά που λειτουργεί ως ενεργή, δημιουργική οντότητα στις ποικίλες σκέψεις και πράξεις που συγκροτούν τον κύκλο της ζωής τους. Και όχι ως άπραγος ή σιωπηλός θεατής - παρατηρητής των σκέψεων και πράξεων των άλλων.

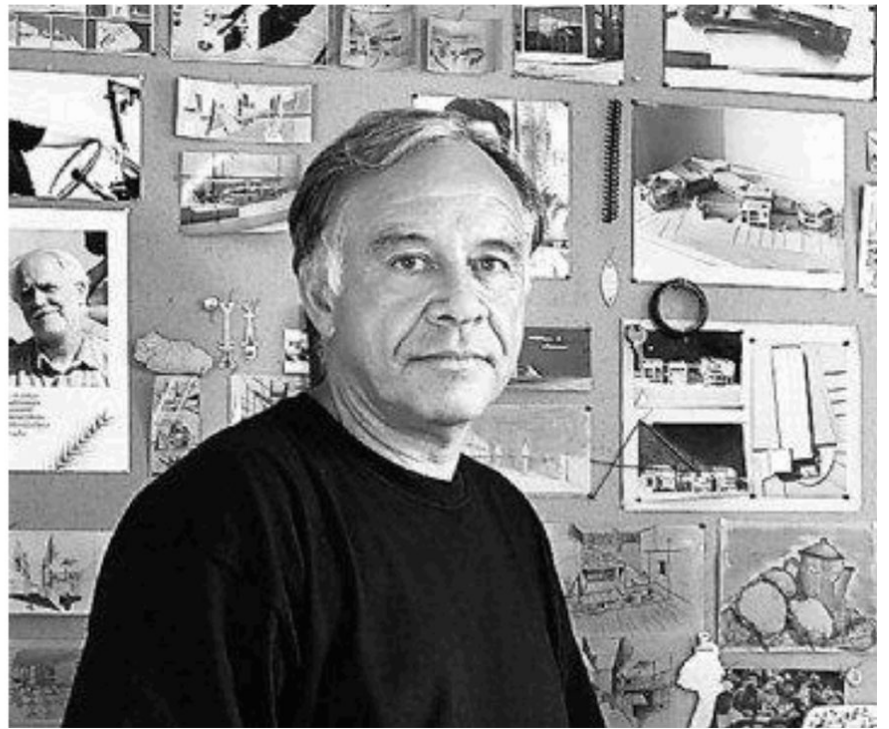
εικ.9. Μικρά παιδιά στην Πάρο, **συνθέτουν** επί τόπου του έργου.

Επανερχόμενος στο αρχικό ερώτημα: «**Γιατί γράφει ένας αρχιτέκτονας εφαρμογής ;**», μου ξαναέρχεται στον νου μια προσωπική εμπειρία από το μακρινό παρελθόν.

Αφορούσε το πρώτο μου βιβλίο με αντικείμενο την Αρχιτεκτονική Σύθεση⁶. Στο προοίμιο του λοιπόν επιχείρησα να εξηγήσω στον αναγνώστη γιατί αισθάνθηκα την ανάγκη να γράψω ένα βιβλίο. Και τούτο παρότι το κύριο πεδίο δράσης μου ήταν -ακόμη- εκείνο της εφαρμογής της αρχιτεκτονικής.

Θυμάμαι λοιπόν ότι είχε χαρακτηριστεί -ποιητικώ τω τρόπω- αυτή η προσωπική μου διερώτηση «**γιατί γράφει ένας (συνθέτης) αρχιτέκτονας για την αρχιτεκτονική ;**» ως εξής: Δηλαδή «..... ως απλό τέχνασμα για να αρχίσει το ξετύλιγμα της μαγικής κλωστής της ιστορίας και τίποτε άλλο....»

Αναμενόμενη παρανόηση ενός (ίσως) μη-συνθέτη, καθώς δεν επρόκειτο καθόλου για ξετυλίγματα μαγικών κλωστών. Αλλά για την ειδική υποχρέωση ενός νέου συνθέτη- δασκάλου προς τον εαυτό του, αλλά και προς τον αποδέκτη της αρχιτεκτονικής και της διδασκαλίας του: Δηλαδή να ορίσει, να περιγράψει, να διδάξει (όχι μόνο με ωραία σκίτσα, αλλά και με **προσωπικά καταγεγραμμένα-επομένως αυτοδεσμευτικά-νοήματα**) την αρχιτεκτονική του, ως σύστημα σκέψης και πράξης. Και μάλιστα σύστημα, αφενός προσωπικό και αφετέρου, με κατάλληλη συλλογική εμβέλεια και ανταπόκριση.

Σημειώσεις:

¹ Πρώτη δημοσίευση «Εφημερίδα των Συντακτών», 03/07/2014

² Πρώτη δημοσίευση μέρους του κειμένου «Εφημερίδα των Συντακτών», 23/04/2019

³ Οι 6 διαλέξεις του Τ. Παπαϊωάννου με γενικό τίτλο : «Σκέψεις για την αρχιτεκτονική και την πόλη», δόθηκαν στο ΚΠΙΣΝ, από τον Μάρτιο έως τον Ιούνιο 2019 και είναι οι παρακάτω:

Τρίτη 26/03, «Αρχιτεκτονική και Παράδοση»

Τρίτη 23/04, «Αρχιτεκτονική και Νεωτερικότητα»

Τρίτη 30/04, «Η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, ένα σχεδιάσμα»

Τρίτη 21/05, «Ο υλικός και πνευματικός κόσμος του αρχιτεκτονικού χώρου»

Τρίτη 04/06, «Από το σχεδιαστήριο στο γιαπί»

Τρίτη 11/06, «Η σύγχρονη εποχή μιας παλιάς τέχνης»

⁴ Τάσης Παπαϊωάννου, «Σκέψεις για την αρχιτεκτονική σύνθεση», Ίνδικτος, 2015

⁵ Ανδρέας Γιακουμακάτος, «Νοτρ Ντάμ 2019, χρονικό μετά την κρίση», Archetype, <https://www.archetype.gr/blog/ar-thro/notr-ntam-2019-chroniko-meta-tin-krisi>

⁶ Τάσος Μπίρης, «Αρχιτεκτονικές σημάδια και διδάγματα. Στο ίχνος της συνθετικής δομής», ΜΙΕΤ, 1996.